

Citation:

R.A. de Moor, Levensbericht E.W. Hofstee, in:
Jaarboek, 1989, Amsterdam, pp. 158-164

Evert Willem Hofstee

Evert Willem Hofstee

15 oktober 1909–11 december 1987

Op 11 december 1987 overleed Evert Willem Hofstee, sinds 18 mei 1951 lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Hoewel hij reeds 78 jaar was, kan toch worden gezegd dat door dit overlijden vruchtbaar wetenschappelijk werk werd afgebroken. Hofstee was nog volop bezig met onderzoek en publiceren.

Onder de beoefenaren van sociologie en demografie nam hij nog steeds een eigen, markante plaats in. Dat eigene bestond allereerst in de breedheid van het terrein waarop hij onderzoek verrichtte. Hij was sociograaf uit de Amsterdamse school en daarnaast historisch-demograaf zowel als socioloog. Zijn belangrijkste onderwerpen van onderzoek en het grote geduld waarmee hij demografische gegevens van de 19e eeuw uit allerlei archieven verzamelde, doen vermoeden dat zijn grootste belangstelling de demografie gold.

De socioloog in Hofstee kwam vooral naar voren bij de verklaring van de demografische ontwikkelingen, met name van de regionale verschillen daarin.

Markant was de positie van Hofstee ook, omdat hij meer dan enig andere beoefenaar van de sociale wetenschappen een belangrijke maatschappelijke rol speelde. Talloos zijn de organen waarin Hofstee als voorzitter of lid zitting had. Daardoor werd hij de personificatie van de Nederlandse sociaal-wetenschappelijke traditie waarin de beleidsgerichtheid en de maatschappelijke nuttigheid van het onderzoek sterk beklemtoond worden.

Wanneer men de belangrijkste publikaties van Hofstee nog eens doorneemt, dan valt tenslotte de grote continuïteit in thema's op, vooral in het demografische onderzoek. Bij gebrek aan tijd blijft de uitwerking van een thema of de verdere fundering van een hypothese soms vele jaren liggen, maar dan wordt de draad weer opgenomen.

Evert Willem Hofstee werd op 15 oktober 1909 te Westerembden geboren en groeide op in Nieuw-Beerta, in het Oldambt. Als zoon van de hoofdonderwijzer stond hij buiten de klassentegenstelling tussen de grote boeren en de landarbeiders. Deze tegenstelling, die zich in het dagelijks leven schrijnend uitte, maakte echter wel een diepe indruk op hem. Zijn proefschrift over het Oldambt was mede gestoeld op ervaringen uit zijn jeugd.

Nadat hij zijn diploma aan de HBS te Winschoten had behaald, ging de 18-jarige Evert Willem sociale geografie studeren aan de Gemeente-Universiteit van Amsterdam. Als leermeester had hij Steinmetz, de grondlegger van de Amsterdamse sociografische school. In 1933 verkreeg hij zijn doctoraalbul, met toekenning van het iudicium cum laude, een iudicium dat hem ook voor zijn kandidaatsexamen was toegekend.

Na enkele tijdelijke functies in het onderwijs vervuld te hebben, werd Hofstee in

1937 als medewerker van de NETO, de Noordelijke Economisch-Technologische Organisatie, aangesteld. Inmiddels was hij, ook in 1937, gepromoveerd op het proefschrift *Het Oldambt*, wederom cum laude.

In 1938 werd hij als privatdocent in de sociografie aan de Universiteit van Groningen toegelaten, waar hij samen met Prof. H. Plessner leiding gaf aan het Sociologisch Instituut. De oorlog kwam en de karaktervolle Hofstee viel, tot zijn nadeel, op bij een enkele universitaire autoriteit die de bezettende macht gunstiger gezind was. Na de moord op een NSB'er in Groningen werd hij opgepakt en, het was 1944, als gijzelaar naar het concentratiekamp Vught gezonden. Daar werd hij na een korte ziekte tewerkgesteld bij Philips. In april 1944 werd hij, door tussenkomst van een aantal invloedrijke Nederlanders, onverwachts vrijgelaten. Inmiddels was hij, in 1942, gehuwd met Caroline Venderbosch. Uit het huwelijk werden drie kinderen geboren.

Bij KB van 9 mei 1946 werd Hofstee benoemd tot gewoon hoogleraar in de economische en sociale geografie alsmede de sociale statistiek aan de Landbouwhogeschool te Wageningen. In het onderhoud met de benoemingscommissie van de Senaat had de beoogde hoogleraar er geen twijfel over laten bestaan dat hij zijn leeropdracht op eigen wijze zou invullen: zijn sociografisch-sociologische benadering zou hij niet verloochenen.¹ Vanaf het cursusjaar 1954–1955 gaf hij niet alleen feitelijk, maar ook volgens het collegerooster sociologie en sociografie in plaats van geografie.² Hofstee bleef Wageningen trouw, ook toen hem in 1947 werd verzocht een leerstoel in de nieuwe Economische Faculteit te Groningen te aanvaarden en, in 1948, toen hem een leerstoel aan de Gemeente-Universiteit van Amsterdam werd aangeboden.

De eerste belangrijke publikaties van Hofstee zijn sociografische studies geweest. Zijn proefschrift over *Het Oldambt* wordt als een klassiek werk in de sociografie beschouwd. Meer dan vijftig jaar geleden geschreven, maakt het nog steeds indruk door de veelzijdige, ook historische beschrijving van deze regionale samenleving en door de zorgvuldige analyse van de gegevens, die aan het trekken van conclusies voorafgaat.

In dit proefschrift is naast de sociaal-geograaf ook de socioloog aan het woord. Bij de begrenzing van het Oldambt wordt voor een sociologische invalshoek gekozen. 'Waar naast de grote boeren andere groepen een leidende rol in de samenleving gaan spelen, daar eindigt het Oldambt.'

Zoals ook in veel van zijn latere werken besteedt Hofstee veel aandacht aan de culturele factor ter verklaring van veranderingen in de maatschappelijke structuur. Eeuwenlang was de maatschappelijke structuur van het Oldambt modern naar het uiterlijk, er was geen echte adel en er waren geen onvrijen, maar middeleeuws naar de geest. De sterke binding aan de traditie leidde tot sociale onbeweeglijkheid. Tussen boer en personeel bestonden hechte banden, de boer voelde zich verantwoordelijk voor wie bij hem werkten.

¹ *De Landbouwhogeschool op een keerpunt*. Jubileumboek ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Landbouwhogeschool te Wageningen, hoofdstuk *De vakgroep sociologie en psychologie*, 1968.

² G.A. Kooy, *Een kwart eeuw Wageningse sociologie*, in: *Gemengde bedrijvigheid*, Landbouwhogeschool, Wageningen, 1971, 19.

Een nieuwe, kapitalistische geest ontstaat in de 19e eeuw, en Hofstee verklaart hoe die gekenmerkt wordt door de bereidheid tot vernieuwing, tot investeren en tot het nemen van beslissingen op basis van calculaties. De hoge graanprijzen maken de boeren rijk, zij worden een ontwikkelde stand. Tegenover deze rijke hereboeren ontwikkelt zich echter het proletariaat van de losse landarbeiders, die in grote armoede leven, en waarvoor de boer zich niet langer verantwoordelijk voelt. Deze verandering in de maatschappelijke structuur wordt door Hofstee ook in verband gebracht met ontwikkelingen in het godsdienstig denken en in de kerkelijke beleving. Mentaliteitsgeschiedenis zou men nu zeggen.

Aandacht voor de culturele factor vraagt Hofstee ook in zijn studie over de Drents-Groningse veenkoloniën.³ De veenkoloniale boer is vol initiatief en wordt gekenmerkt door een kapitalistisch gerichte 'Wirtschaftsgeist'. De verklaring is deels te vinden in de turfgraversondernemingen, de compagnieën met hun moderne ondernemingsvormen en moderne arbeidsverhoudingen. Maar, in deze studie van 1949, blijkt reeds bezorgdheid vanwege de sociale effecten: de verzakelijking van de verhoudingen en de toenemende isolering van het individu hebben de mens tegelijkertijd geestelijk vereenzaamd. In zijn afscheidscollege zal deze bezorgdheid over de gevolgen van een hyper-individualisering centraal staan.

Hofstee ging vanaf het begin nieuwe wegen in het onderzoek. In zijn studie van 1948 over de economische structuur van de stad Groningen⁴ baseerde hij de berekening van de behoefte aan industrie-terreinen op een analyse van de bestaande economische functies en een onderzoek naar de toekomstige economische mogelijkheden als grondslag voor een regionale bevolkingsprognose. Tot dan toe werden de berekeningen voornamelijk gebaseerd op geboorte- en sterfte-prognoses, waarna een vast percentage voor de industriële beroepsbevolking werd aangenomen. Hofstee benadrukte evenwel dat vestiging en vertrek daarbij worden verwaarloosd, componenten die veel belangrijker kunnen zijn dan sterfte en geboorte. Zeker voor die tijd kwam hij tot een mooie, ook historische studie van de centrumfunctie van Groningen, waarbij de grenzen van het mogelijke verzorgingsgebied op ingenieuze wijze werden bepaald.

In 1957 publiceerde hij ter voorbereiding van een Europese conferentie over het platteland een mooie sociaal-wetenschappelijke en economische beschrijving van Nederland met als titel *Rural life and rural welfare in the Netherlands* (Staatsdrukkerij, 's-Gravenhage, 1957).

Met de landbouw als centraal onderwerp beschrijft hij de algemeen-economische structuur, de agrarische produktie en de markten, maar ook de sociaal-economische positie van de agrarische bevolking, de sociale structuur, het politieke systeem, het onderwijs, de recreatie en de cultuur. Een boek dat de buitenlander veel over Nederland leerde.

Zijn laatste grote sociografische publikatie *Groningen, van grasland naar bouwland 1750-1930* verscheen in 1985 (Pudoc Wageningen). Met dit boek komt hij terug op

³ E.W. Hofstee, *Enige aspecten van bevolking en samenleving in de Drents-Groninger Veenkoloniën*. Akademiedagen, deel II, Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij, Amsterdam, 1949.

⁴ E.W. Hofstee, *Beschouwingen over de economische structuur van de Stad Groningen en haar toekomstige industriële ontwikkeling*, Van Gorcum, Assen, 1948.

een vraag uit zijn proefschrift: hoe komt het dat de boer uit het Oldambt blijvend overging van de veeveelt op de akkerbouw? In zijn inaugurale rede van 1946 had hij hierop reeds een antwoord gezocht. Als alternatief voor de gangbare verklaring dat de herhaald optredende runderpest hiertoe had geleid, noemde hij toen factoren van sociaal-psychologische en sociologische aard. In zijn genoemde boek presenteert hij een overvloed aan historisch bronnenmateriaal en komt hij na zorgvuldige beoordeling van alle voor en tegens tot de conclusie dat noch de veepest-hypothese, noch de graanprijzen-hypothese de overgang op de akkerbouw kunnen verklaren. De verklaring dient, zo concludeert hij, gezocht te worden in de ontwikkeling van het modern-dynamische cultuurpatroon.

Hofstee's tweede lijn van onderzoek was het demografische onderzoek, vooral het onderzoek naar de regionale verschillen in de ontwikkeling van het aantal geboorten.

De Akademiedagen in 1954 markeren het begin van zijn publikaties hierover.⁵ Ten behoeve van deze publikaties had hij voor alle Nederlandse gemeenten gegevens verzameld over de jaarlijkse omvang van geboorte, sterfte, vestiging en vertrek in de 19e eeuw. Voor de periode vóór 1876 moesten deze gegevens worden verkregen uit provinciale verslagen, gemeente-archieven en archieven van de arrondissementsrecht-banken.

De conclusie van Hofstee was dat de vraag naar de oorzaak van de regionale verschillen in geboortefrequentie in Nederland in het midden van de 19e eeuw, in de eerste plaats de vraag was naar de oorzaak van de regionale verschillen in huwelijksleeftijd en huwelijksfrequentie. Hofstee's antwoord op die vraag was dat via het zogenaamd ambachtelijk-agrarische huwelijkspatroon een aanpassing plaatsvond aan de bestaansmogelijkheden. Voor het optreden van dit patroon moesten echter drie voorwaarden vervuld zijn: er moest een patriarchaal getint familieverband bestaan, de boer moest zich verantwoordelijk voelen voor knechten en meiden, zodat dezen in het gezin konden blijven als zij oud waren geworden, en er moest een levensstijl heersen waarin seksuele prikkeling werd vermeden.

Wanneer er een proletariaat ontstaat met een uitzichtsloze economische toekomst, gaan landarbeiders en industrie-arbeiders als vanzelfsprekend trouwen, en vroeg. Het heeft geen zin meer naar een aanpassing aan de bestaansmogelijkheden te zoeken. Hofstee noemt dit de proletarische tussenfase. Beide genoemde huwelijkspatronen bestaan een tijd naast elkaar en worden, tenslotte, vervangen door het moderne huwelijkspatroon, gekenmerkt door de bewuste kinderbeperking. In deze laatste fase wordt lange tijd het verschil in levensbeschouwing een belangrijke factor in de verscheidenheid van de geboortefrequenties.

In volgende publikaties gaat Hofstee steeds dieper in op de achtergronden van de regionale verschillen in de geboortedaling. Ik noem als belangrijke publikaties zijn bijdragen *De groei van de Nederlandse bevolking*, in: *Drift en Koers*, 1961, *De demografische ontwikkeling van Nederland sinds 1800*, in: H.J. Heeren en Ph. van Praag

⁵ E.W. Hofstee, *Regionale verscheidenheid in de ontwikkeling van het aantal geboorten in Nederland in de 2e helft van de 19e eeuw*, in: Akademiedagen, deel VII, Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij, Amsterdam, 1954.

(red.), *Van Nu tot Nul*, Aula-boek, Het Spectrum 1974, Utrecht en zijn *Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden* (Unieboek, Bussum 1981). Hofstee toont aan dat het modern-dynamische cultuurpatroon, dat gericht is op verandering en verbetering, vanuit het Noord-Westen van het land veld wint in de richting van het Zuid-Oosten. Hierin wordt een verklaring gevonden voor de beperking van het aantal geboorten zowel als voor de verlaging van het sterftecijfer.

De grote waarde van Hofstee's demografisch onderzoek ligt hierin dat hij over een lange periode de demografische gegevens van alle Nederlandse gemeenten vergeleek. Dat bracht hem tot de conclusie dat er niet van een typisch katholiek geboortenniveau kan worden gesproken, wat leidde tot een discussie met zijn collega in het vak en mede-Akademielid Van Heck, in het tijdschrift *Mens en Maatschappij* (1963). De laatste meende in het gesloten groepskarakter van de Nederlandse katholieken en in hun streven naar emancipatie een verklaring gevonden te hebben voor hun relatief hoog geboortecijfer. In de discussie bracht Hofstee naar voren dat zijn studies niet over het geboortenniveau gingen, maar over de geboortedaling.

Hofstee's grote belangstelling voor maatschappelijke vraagstukken, waaronder die van het hoger onderwijs en het wetenschapsbeleid, bracht hem ertoe te schrijven over de relatie tussen de sociale wetenschappen en het beleid. De beschikbare ruimte staat niet toe daarop in te gaan.

Wel dient nog iets gezegd te worden over een onderwerp dat hem erg dierbaar was: de differentiële sociologie. Als leerling van Steinmetz was Hofstee ook sociograaf. En de sociografie bestudeert, zo leerde de Amsterdamse school, sociale entiteiten in hun verscheidenheid. In hun verscheidenheid naar tijd en plaats, benadrukte Hofstee.

In de meeste van zijn publikaties paste Hofstee deze sociografische benadering toe, en met een zorgvuldigheid en scherpzinnigheid die bewondering verdient. Aan enkelen van zijn vrienden-collegae gaf hij drie dikke collegedictaten ter lezing, die hij in 1976 voor zijn studenten had vervaardigd, over het onderwerp differentiële sociologie. De suggestie van die collegae de dictaten om te werken tot een boek wees hij af: zijn planning van onderzoek en publikaties was een andere. Wel was hij bereid samen met die collegae een boek te schrijven en daarin beknopt zijn ideeën uit te werken. Zo ontstond het boek *Differentiële sociologie in discussie*⁶, waarin niet iedere auteur Hofstee's opvatting deelde dat het zin heeft algemene sociologie en differentiële sociologie als theorieën van elkaar te onderscheiden.

Kenmerkend voor Hofstee was, zoals eerder gezegd, dat hij zijn kennis en ervaring inbracht in talloze advieslichamen en instituten. Het ligt voor de hand dat ik allereerst de Sociaal-Wetenschappelijke Raad van deze Akademie vermeld. Als voorzitter was hij gedurende de jaren zestig en een deel van de jaren zeventig de stuwende kracht in deze raad. Van 1970-1980 was hij verder voorzitter van het Nederlands Interuniversitair Demografisch Instituut. Vele jaren was hij Kroonlid van de Academische Raad. De directie van de Wieringermeer, de Rijksdienst IJsselmeerpolders en de Dienst voor de Zuidermeerwerken, de Centrale Commissie voor de Statistiek, het NIAS, de Onderwijsraad, de Rijksplanologische Commissie en nog vele andere

⁶ E.W. Hofstee e.a., *Differentiële sociologie in discussie*, Vuga, 's-Gravenhage, 1985.

lichamen en commissies mochten van zijn kennis profiteren. Maar in persoonlijke gesprekken bleek dat de maatschappelijke functie die hem het meest voldoening gaf die van voorzitter van de Wageningse Nutsspaarbank was.

Waar haalde deze man de enorme werkkraft tot op hoge leeftijd vandaan? Wat was zijn inspiratie? Zijn vakgebied – dat is duidelijk – boeide hem buitengewoon. Maar dat verklaart zijn maatschappelijke inzet nog niet. Het antwoord werd het meest treffend door zijn naaste collega te Wageningen, Kooy, geformuleerd bij gelegenheid van het 25-jarig jubileum van Hofstee als hoogleraar. Ik citeer: 'hij wekt de indruk meer gestuwd te worden door plichtsgevoel dan door eerezucht'. En, de voornaamste waardevolle kenmerken van Hofstee zijn: 'een nooit aflatend onbaatzuchtig ijveren voor de publieke zaak en volstreekte integriteit'.⁷ Kooy had niet beter de Hofstee kunnen typeren die zijn vrienden en collegae kenden.

⁷ Zie: *Gemengde bedrijvigheid*.

